

A modern gazdaságpolitika katolikus kritikája¹

UJHÁZI LÓRÁND² – JANCSÓ ANDRÁS³

A 19. század ipari és polgári forradalmaira, valamint a század gazdasági mechanizmusaira reflektálva bontakozott ki a katolikus egyház társadalmi tanítása. A tanulmány arra vállalkozik, hogy bemutassa a katolikus egyház hivatalos gazdaságpolitikát értékelő megközelítését, valamint a katolikus teológusok és közgazdászok elméleteit. A tanulmány hipotézise, hogy az időszakosan visszatérő gazdasági válságokra és környezeti katasztrófákra a katolikus gazdaságetika kínálhat – a hagyományos közgazdasági megközelítéseket kiegészítve – újszerű választ. A tanulmány történeti áttekintéssel bemutatja, hogy a katolikus egyház rendszerezetten és módszeresen vizsgálja a gazdaságpolitika területeit.

Kulcsszavak: gazdaságpolitika, katolikus egyház, társadalmi tanítás, gazdasági válság, környezeti katasztrófák

Catholic Critique of Modern Economic Policy

The social doctrine of the Catholic Church was formulated in reflection on the industrial and social revolutions and the economic mechanisms of the 19th century. This paper presents the Catholic Church's approach to evaluating official economic policy and the theories of Catholic theologians and economists. The study hypothesizes that Catholic economic ethics can provide a new response to periodic economic crises and environmental disasters, complementing traditional economic approaches. The paper gives a historical overview of the Catholic Church's systematic approach to economic issues.

Keywords: economic policy, Catholic Church, social doctrine, economic crisis, environmental disasters

- 1 A publikációt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem megbízásából a Teremtésvédelmi Kutatóintézet a „Fenntarthatóság, állóképesség – az éghajlatváltozás és az ahhoz való alkalmazkodás társadalmi kihívásai” projekt keretében jelent meg. A projekt támogatója a Technológiai és Ipari Minisztérium.
- 2 Egyetemi tanár, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem; vezető, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Vallás és Társadalom Kutatóintézet, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Teremtésvédelmi Kutatóintézet.
- 3 Tudományos segédmunkatárs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Vallás és Társadalom Kutatóintézet; doktori hallgató, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola; a Mathias Corvinus Collegium PhD Program résztvevője.

A katolikus egyház társadalmi tanítása a 19. században az ipari és a polgári forradalom, illetve a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmusok nyomán bontakozott ki. Bár a katolikus teológia előtte is értékelte a gazdasági kérdéseket, az inkább a teológiai disputa integráns része volt. Sem mélységében, sem módszertanában nem volt alkalmas arra, hogy a modern piacgazdaságot és a hozzá kapcsolódó fogalmakat (tőke, hitel, bankvilág, gazdasági ciklusok stb.) érdemben értékelje. A tanulmányban egyszerre reflektálunk a katolikus egyház hivatalos gazdaságpolitikát értékelő megközelítésére és a teológusok, illetve a katolikus közgazdászok elméleteire. Rámutatunk azokra a folyamatokra, amelyek az elmúlt két évszázadban lejátszódtak, és amelyek végül azt eredményezték, hogy Szent Péter székébe olyan római főpap kerüljön, aki a kapitalista gazdaságpolitikát elődjénél élesebben kritizálja, és akinek a nyugati gazdaságról alkotott felfogása úgy foglalható össze: „ez a gazdaság megöl minket.” Munkahipotézisünk, hogy az időszakosan visszatérő gazdasági válságokra, az újabban jelentkező környezeti katasztrófára a közgazdasági iskolák nem tudnak megnyugtató választ adni. Ilyenkor érthető, hogy akár még maguk a közgazdászok is a rendszeren kívülről várják a megoldást. A tanulmányban azt szeretnénk alátámasztani, hogy a katolikus gazdaságetika valóban lehet a hiányzó láncszem a gazdaságpolitika által meg nem válaszolt területekre. Azonban ez esetben is figyelembe kell venni azokat az alapelveket, amelyeket éppen Ferenc pápa fogalmazott meg a *Veritatis Gaudium* kezdetű apostoli konstitúcióban. A pápa azt kéri a teológusoktól, hogy érdemi párbeszédet folytassanak a többi társadalomtudománnyal. Az a pápa elvárása, hogy a katolikus egyetemek transzdiszciplináris módszerekkel tevékenykedő műhelyeket hozzanak létre a társadalomtudományok, közte a gazdaság területén.⁴ Ezek az intézetek olyan kutatásokat hajtanak végre, amelyek a teológiai és szakmai párbeszédet segítik, tiszteletben tartva az egyes tudományok illetékességét. Szeretnénk bizonyítani, hogy az egyház is hosszú utat járt be, a gazdaságpolitika totális elutasításától a párbeszédén keresztül egészen az említett, „ez a gazdaság megöl minket” kijelentésig. Az egyház ugyanis különösen a szociális enciklikák korától kereste a párbeszédet a modern piacgazdasággal. Hiányosságai mellett annak pozitívumait is kiemelte. Ez nem jelenti azt, hogy a jelenlegi pápa teljesen bezárta volna az egyház és a piacgazdaság közötti diskurzust. Előrebocsátjuk, hogy a tanulmányban akár a kapitalista, akár a szocialista gazdaságpolitika, illetve az azokkal szinonim kifejezéseket általános értelemben használjuk. Tisztában vagyunk azzal, hogy mindkét irányzat számos árnyalatot tartalmaz, de ezeket csak annyiban bontjuk ki, amennyiben azt az egyes egyházi megnyilatkozások vagy azok szakmai kritikája megköveteli.

Párbeszéd a hit és a (közgazdaság) tudománya között

Ahhoz, hogy Ferenc pápa kapitalista kritikáját megértsük, röviden látni kell azt a dialógust, amely a gazdasági modellek, illetve az egyház, a teológia, illetve később az egyes

⁴ Ferenc pápa: Const. Ap., *Veritatis gaudium*.

pápai enciklikák között fennállt. Az egyházi vezetők nem a gazdaságpolitika módszerével dolgoznak, de kiolvashatók annak egyes elemei. Így kivétel nélkül keresik a választ azokra a kérdésekre, hogy milyen célkitűzésekkel, eszközökkel kell rendelkeznie a jól működő gazdaságpolitikának, de leginkább, hogy milyen feladatai vannak az államnak a piac ellenőrzésében. Ez utóbbi ugyanis szorosan kapcsolódik a társadalmi igazságossághoz, a javak igazságos elosztásához. A gazdaságpolitika szakterületei, mint a költségvetési politika, monetáris politika, devizapolitika kifejezetten és rendszerezetten kevésbé jelennek meg a szentszéki állásfoglalásokban. Azonban az emberek hétköznapijait jobban érintő területek, mint a jogintézmények, a foglalkoztatottság, az ipar és különösen a mezőgazdaság, az egészségügy vagyis a tág értelemben vett gazdaságpolitikai területek jobban vizsgált kérdések.⁵ A jelenlegi pápa, mint látni fogjuk, a gazdaságpolitika egyes szegmenseinek etikai vagy teológiai szempontokkal vegyes értékelése alapján tart görbe tükröt a jelenlegi gazdaságpolitika elé. Érdeemes megjegyezni, hogy a kapitalista gazdasági modellek, amelyeket a pápa anélkül, hogy nevén nevezne, de kritikával illet, nem egységesek. Major Iván rámutat, hogy a kapitalista gazdaság egyes modelljei egymástól is markáns eltérést mutatnak.⁶ A gazdaságtudomány ilyen mély klasszifikációira az egyházi megnyilatkozásokban nem kerül sor. Sőt, a pápa elődjait követve nem is nagyon használja a kapitalista kifejezést. Inkább következtetni lehet arra, hogy a pápa kritikáinak a homlokerében a főáramú gazdaságpolitika húzódik meg. Az egyházi megnyilatkozások azonban, ha nem is a gazdaságpolitikai elemzések alapján, de nem ítélték el mindent, ami a főáramú gazdasági mechanizmusokhoz tartozott. Érzékelték, hogy vannak árnyalatnyi különbségek, amelyek az egyes gazdaságpolitikák megvalósítása terén végbemennek.

Ezért XIII. Leó, akinek *Rerum novarum* kezdetű korszakos enciklikájával elindul az egyház társadalmi tanításának rendszerezett gondolkodása, formálisan nem ítélte el a kapitalizmust. A kezdeti, még elfogadó magatartás később fokozatosan alakult, és XI. Piusz vagy XII. Piusz már egoista gazdasági modellnek titulálja a kapitalizmust. XXIII. János pedig az egész rendszer reformjára szólít fel. A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) hatására, amely a társadalom és az egyház közötti széles együttműködést helyezte kilátásba, VI. Pál már nem bocsátkozik éles kritikai megfogalmazásokba, amelyek akár az egyik, akár a másik akkor meghatározó gazdaságpolitikai irányzatot illeti. VI. Pál inkább a szubszidiaritás elve alapján úgy vélte, hogy akár a szocialista, akár a kapitalista gazdaságpolitika értékelésében a helyi egyháznak kell nagyobb szerepet kapni. Helyi szinten lehet ugyanis érdemben megállapítani, hogy egy gazdaságpolitikai rendszer hogyan működik.⁷ II. János Pál hosszú ideig ült a péteri széken, és szemtanúja volt a tervgazdálkodáson alapuló szocialista gazdaságpolitika

5 Botos Katalin tanulmányában rámutat, hogy a gazdaságpolitikának milyen sokszínű és széles körű értelmezési horizontjai vannak. BOTOS 2013.

6 MAJOR [é. n.]

7 Erről átfogó, rövid bemutatást ad KAMMER 2022.

működőképtelenségének.⁸ Mindemellett, már látszottak a kapitalista gazdaságpolitikai áramlatok nehézségei is. II. János Pál mint a 20. század második felének meghatározó katolikus vezetője nem egyértelműen negatív a kapitalista gazdaságpolitikával szemben. Továbbá a válságjelenségek, a szegénység, a fegyverkereskedelem, a regionális háborúk és fegyveres konfliktusok tükrében a pápa többször finomított az álláspontján. Az azonban látható, hogy a kapitalista gazdaságpolitikát nem utasította el a maga teljességében. Összefoglalva azonban elmondható, hogy a kapitalista piacgazdaság intézményesülése óta az egyházat érdeklí a piac, a gazdaság működése, a piacgazdaság eredményei akár pozitív, akár negatív értelemben. Az értékelést pedig részben a gazdaságpolitika, részben a teológiai szempontjai alapján teszi. Különösen, amikor új római pápa kezdi meg működését, vagy éppen a gazdasági válságok okán a gazdasági mechanizmusok működőképtelensége válik nyilvánvalóvá. Így az egyház, igaz sajátos módon, de illeszkedik, ahhoz a folyamathoz, amelyet Galbács Péter fogalmaz meg a főáramú közgazdaságtan kapcsán. Galbács ugyanis azt mondja, hogy a közgazdaságtan egyidős a vele szembeni kritikus irányzatokkal.⁹ Galbács szerint ennek elsődleges oka, hogy a főáramú gazdaságnak számos területen nincs egyértelmű válasza.¹⁰ Nem célunk megismételni Galbács összes kritikai észrevételét, mindössze a tanulmány lényegi megállapítására mutatunk rá, minthogy meglátása szerint „a főáramú elméletnek nevezett neoklasszikus ortodoxia kifejezetten és tartósan rosszul teljesít, ami elkerülhetetlen paradigmaváltást vetít előre”. Arra is felhívják a figyelmet, hogy úgy látszik a paradigmaváltás késik. Nyilván Galbács vagy Csaba László¹¹ a paradigmaváltást és a kritikai észrevételeket inkább a közgazdaság-tudomány oldaláról várják. Az egyház azonban transzdiszciplináris módszertannal a morálteológiát és az egyház társadalmi tanítását is figyelembe véve értékeli a gazdasági folyamatokat. Hogy ez a közgazdaság-tudomány oldaláról mennyire ismerhető el, az más kérdés. Véleményünk szerint az egyházi megnyilatkozásokat nem lehet a közgazdaság-tudomány vegytiszta módszereivel mérni. Ezt maga az egyház sem várja el. Azonban a közös metszéspontok értékelése, amelyek a teológia és a gazdaságpolitika számára is megfoghatók, kiindulási pontot jelenthetnek. Legalapvetőbb érintkezési pontok a közjó megvalósítása vagy az emberi személy méltósága, amelyekből számos származékos gazdasági és jogi kérdés ered. Ezek lehetnek azok a kiindulópontok és egyszersmind célok, amelyek területén az egyház álláspontját értékelni lehet.¹² Tóth Gergely ilyen metszéspontok összehasonlítása alapján mondja a keresztény közgazdaságtanról írt munkájában, hogy a közgazdaságtan nemcsak válságban, hanem morális válságban is van. Véleményét az említett közjó és emberi méltóság szempontjai alapján igazolja. Kijelenti, hogy a „világban szünni nem akaró, sőt növekvő egyenlőtlenség,

8 Itt sem szabad elmenni amellet a tény mellett, hogy a szocialista tervgazdálkodás területén is számos reformkísérlet majd visszarendeződés következett be. Ezek árnyalataival a katolikus kritika nem foglalkozik. BIRKÁS 2017.

9 GALBÁCS 2018.

10 Hivatkozik MELLÁR 2015.

11 CSABA 2017: 32–51.

12 VASS 2003. Különösen is: Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa 2014.

szegénység, nyomor a kapitalizmus kilógó lólába”.¹³ Ez a megközelítés módszertanában és lényegében tér el, akár az előbb említett Galbács-féle kritikától. Ezek a megközelítések ugyanis a gazdasági ciklusok válságai okán a rendszer belső hiátusaira mutatnak rá. Az egyház ezzel szemben saját logikája alapján a világméretű társadalmi problémákra rámutatva erkölcsi alapon igazolja, hogy a „torzult logika,” amely „a piacot és a nyereségmaximalizálást a társadalmi érintkezés minden területére kiterjeszti, a növekedés – versenyképesség – hatékonyság bűvös hármásának igézetében” él, nem működhet tovább.¹⁴

A kezdetektől a szociális enciklikákig

A szabadpiaccal és a közgazdasággal szembeni katolikus értékelés fokozatosan alakult ki. Bár általában a szociális enciklikák korától szokás elemezni az egyház gazdaságpolitikai pozícióját, az egyháznak, és főképp az egyes teológusoknak már a szociális enciklikák előtt is volt véleménye arról, hogyan kell működnie a gazdaságnak, hogy az megfeleljen a keresztény és katolikus elveknek. XIII. Leó első szociális enciklikájával szintet lépett a katolikus egyház. A *Rerum novarum* kezdetű enciklika ugyanis egyrészt az egyház legmagasabb szintjén ad hivatalos állásfoglalást a főbb gazdaságpolitikai irányokról, másrészt nemcsak egy-egy kérdésben születik megnyilatkozás, hanem módszeresen és rendszerezetten dolgozzák ki a gazdaságpolitikához kapcsolódó kérdéseket. Ez akkor is igaz, ha egyrészt ez a kidolgozás még nem teljes, másrészt nem is minden terület egyforma mélységben kifejtett.¹⁵ A keresztény filozófusok, sőt bizonyos értelemben még a keresztény ókor is foglalkozott a gazdasági kérdésekkel. Tekintve, hogy a katolikus egyházban a hagyomány nagy jelentőségű, ezeket a véleményeket, amelyek adott esetben szentként tisztelt katolikusoktól származtak, akár közvetve, vagy akár közvetlen formájukban bekerültek az újkori pápai és szentszéki megnyilatkozásokba. Heller Farkas a közgazdaság történetéről írt monumentális munkájában többször is utal a keresztény filozófusokra, akik befolyást gyakoroltak a gazdaság ideológiájára.¹⁶ Heller nyomán megfogalmazható, hogy az európai gazdaságpolitikákra a keresztény filozófia alapvető hatást gyakorolt. Amíg azonban az agrárfeudális rendszer még lényegében lekövette a keresztény filozófiát, addig a modern piacgazdasággal már folyamatos diskurzust kell folytatnia a teológiának. Annak a főbb keresztény tételnek, hogy a gazdaság elsődleges célja az ember testi szükségleteiről való gondoskodás és nem a folytonos növekedés, alapvető kontroverzia a két terület megközelítése között. Yuval Noah Harari pontosan ezen a területen látja a klasszikus (keresztény) és a modern gazdaságpolitika közötti lényegi különbséget.¹⁷ Heller említett munkájában továbbá arra is rámutat, hogy az egyház jó

13 TÓTH 2016.

14 TÓTH 2016: 73.

15 XIII. Leó: Enc., *Rerum novarum*. 1891. 641–670.

16 HELLER 1945.

17 HARARI 2020: 67–69.

példával járt elő, ami a gazdasági mechanizmusokat illeti. A szerzetesrendek ugyanis „igyekeztek a népet okos földművelésre nevelni”.¹⁸ Emellett azt a filozófiát is közvetítették, hogy a gazdaság „az emberi létfenntartás eszköze”.¹⁹ Ebben a megközelítésben a folytonos növekedés, amely a modern gazdaság alfája és ómegája nehezen értelmezhető.²⁰ Anélkül, hogy az ókeresztény kor irodalmát behatóan elemeznénk, érdemes egy-egy egyházatyát megemlíteni, akik már a 3. században figyelmeztettek a gazdaság veszélyeire.²¹ Tegyük hozzá, ahogy azt Hennie Stander is megjegyzi, hogy nagyon nehéz a korai egyházatyák gazdaságtanáról beszélni, hiszen az általuk használt kifejezések nem a modern gazdaságpolitika szókései.²² Inkább csak érzékeltetni kívánták az egyház tanítását azokon a területeken is, amelyeket ma már a gazdaságpolitikához sorolunk. Ilyen a rabszolgaság tilalma, a gazdagodás határai, a szegények segítése, a javak elosztása stb. Stander véleményét annyiban árnyalnánk, hogy az egyházatyák esetében a szegénység-gazdagság dichotómiája inkább teológiai alapvetések mentén értelmezhető, amelyek közül leginkább az *imitatio Christi* tant emelnénk ki.²³ „Krisztus utánzásának” teológiai gondolata ugyanis meglátásunk szerint a gazdasághoz kapcsolódó területekre is átsugárzott. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a kereszténység alapítója, a Názáreti Jézus mint szegény vándorprédikátor élt. A tekintéllyel rendelkező szent iratok olyan személynek mutatják be, aki „bár gazdag volt, értetek szegény-nyé lett” (2Kor 8,9.). Így a szegénység különösen megbecsült keresztény szemponttá válik az ókeresztény korban. Másrészt, az igazi krisztuskövetők a mesterhez akarnak hasonlítani. Nem akarnak gazdagok lenni, hanem a szegény Krisztust akarják követni.²⁴ Továbbá nem elhanyagolható teológiai szempont, hogy az első három században Krisztus korai visszatérésében gondolkodtak. Ezért a társadalmi kérdésekre, közte a gazdaságra nem helyeztek komoly hangsúlyt.²⁵ Órigenész tolmácsolásából tudjuk, hogy Celsus a pogány filozófus a keresztényeket tanulatlan és tudatlan személyeknek tartotta, akik mind a politikai mind a gazdasági életben alacsony számmal voltak jelen. Ennek megváltozásában kulcsszerepet játszott a birodalom és a kereszténység új kapcsolata, amely leglátványosabban olyan közjogi és egyházpolitikai eseményekben öltött testet, mint a Niceai Zsinat vagy a milánói ediktum. A gazdasági kérdések értékelésének árnyaltabb, majd a 20. századra kibontakozó önálló katolikus gazdaságetikának a megértéséhez ennek a korszaknak az elemzésétől sem lehet eltekinteni. Mind a nagy nyugati, mind a keleti egyházatyák foglalkoztak a vagyon és a gazdagodás kérdésével. Nagy Szent Bazil külön könyvet szentel az anyagi javak helyes felhasználá-

18 HELLER 1945: 4.

19 HELLER 1945: 4.

20 Tegyük hozzá, hogy a növekedés ígézetének kritikája a hetvenes években a közgazdasági narratívában is megszületett. Erről a magyar nyelven ismét kiadott MEADOWS–MEADOWS–RANDERS 2022.

21 Ehhez átfogó elemzések: OSLINGTON 2013.

22 STANDER 2013: 39.

23 NAVARRO 2008: 196.

24 GONZÁLEZ 1990: 75–78.

25 KOVÁCS–ROWLAND 2004.

sának.²⁶ Miután a kereszténység bevett, majd államvallássá válik, a szegény Krisztus követése már nem volt elvárható attól a keresztény tömegetől, akiről a protestáns egyháztörténész Adolf von Harnack azt mondja, többségében jóindulatúak voltak, de semmiképpen sem szentek.²⁷ Így a szegénység ideája a szerzetes közösségekre húzódik vissza. Heller kapcsán már utaltunk a szerzetesek hatására a nyugati gazdaságpolitikában. Stefano Zamagni talán Heller véleményénél is jelentősebb szempontra hívja fel a figyelmet.²⁸ A szerző ugyanis egy kettősségre utal, amely árnyalja az egyház gazdaságpolitikáját. Részben pedig rávilágít arra, ami a szociális enciklikák korában is megmarad, hogy a katolikus egyház a kritikai észrevételek mellett is igyekezett kompromisszumos álláspontot helyezni. Zamagni szemléletesen mutat rá, hogy az egyház legalább annyira hozzájárult a modern piacgazdaság kialakulásához, mint a 18–19. század korszakos közgazdászai. Zamagni kiemeli Szent Benedek regulájának kulcsgondolatát: „imádkozzál és dolgozzál.” Ez nemcsak a személyes életszentség, hanem a munkaetika fontos alapjait is megfogalmazta. A görög és a római társadalmakban ugyanis a munka nem jelentette a jó élet részét. A politikai életben való részvétel ezzel szemben igen. A munkát a rabszolgáknak kellett elvégezni. Bár a szerzetesi „munka megszentelése” korlátját is jelentette a világi dolgok felhasználásának, ez a szekuláris gazdaságpolitikában már elhanyagolható szemponttá vált.

A skolasztika lényegében ezt a szerzetesi gondolatot vitte tovább. Azonban azt látni kell, hogy akár Aquinói Szent Tamás, akit „az egyensúly közgazdászának” is neveznek, vagy a többi skolasztikus szerző, nem önmagában foglalkozik a gazdasági kérdésekkel. Ezek a teológiai diskurzus integrált részét alkották. A kereskedelem, a csere, vagy akár a hitel Szent Tamás összefoglaló teológiai munkájában a *Summa Theologicá*ban vagyis *A teológia foglalatata* című alkotásában helyezkedik el.²⁹ Tamás számára a gazdasági kérdések az igazságosság keretrendszerébe építve képzelhetők el: megadni mindenkinek, ami jár. Ez értelmezhető részben az individuumok, részben a közösség és az egyén között. Ez utóbbi, amit osztó igazságosságnak nevezünk, mind a mai napig az állam tevékenységének fontos területét alkotná. A kérdés, amelyet a későbbiekben éppen a modern szociális enciklikák, illetve a jelenlegi pápa gazdaságkritikájának a homlokterébe helyezve vizsgálunk, hogy képes-e még az állam minderre, vagy a gazdasági mechanizmusok végleg maguk alá gyűrték az igazságosság elve szerint felépülő struktúrákat, legyenek azok akár állami, akár egyházi vagy a civil szektor intézményei. Bod Péter Ákos a *Bevezetés a gazdaságpolitikába* című munkájának szinte minden fejezetének a bevezetőjében jelzi, hogy a gazdasági folyamatok összetetté váltak.³⁰ Ugyanakkor az állam számára az alapkihívás ma sem változott, akár a redisztribúció, akár a transzferek, akár az intézmények oldaláról nézzük. Feladata a skolasztika által

26 NAGY SZENT BAZIL 1931.

27 HARNACK 1920: 1902.

28 ZAMAGNI 2010: 63–94.

29 BODAI [é. n.].

30 BOD 2014. Különösen az 1. és a 3. fejezet.

is megfogalmazott társadalmi igazságosság elvének megvalósítása, mégoly bonyolult gazdasági folyamatok mellett is, mint a modern piacgazdaság.³¹

A skolasztika idejére már eljutunk oda, hogy a keresztény társadalometika nem veti el a kereskedelmet, a gazdaságot, a piaci mechanizmusokat, de azt csak a teológia által értelmezhető „kölcsonös igazságosság keretébe” helyezi.³² Nyilván azt is figyelembe kell venni, hogy a skolasztika rendszerében a közgazdaság fogalmi készletének jelentős része még nem is létezik, vagy ha létezett is, az a gazdaságpolitika perspektívájába helyezve értelmezhetetlen. Aquinói Szent Tamás nem fogadta el például, hogy a pénz kikerüljön a forgalomból, tőkét képezzen és kamatot termeljen. A kamat ebben a rendszerben ugyanis még erkölcstelen: „olyasmi kerül áruba, ami nincs.” A kamat mint a pénznek az ára az egyenlőtlenség s az igazságtalanság előtt nyitja meg az utat.³³ Zamagni már idézett munkájában rámutat, hogy az egyház egy-egy gazdaságpolitikai fogalom kapcsán már a szociális enciklikák kora előtt is pontosításra kényszerült.³⁴ X. Leó *Inter multiplices* kezdetű bullája (1515) például a Monte di Pietà bank által kivetett kamat kapcsán ad eligazítást, és lényegében kifejezésre juttatja, hogy a kölcsönökre kivetett kamatok jogosak. Azt látjuk, hogy a piacgazdaság korai formáinak és intézményeinek a megjelenésével az egyház is alaposabban átgondolja a saját klaszszikus álláspontját. A szociális enciklikák koráig azonban még hiányzott a rendszerezett állásfoglalás, amely, mint látjuk, egészen a jelenlegi pápáig inkább a kapitalista piacgazdasági modellekkel való párbeszédre vagy azok kritikájára törekedett.

A szociális enciklikák reflexiói a modern piacgazdaságra

A *Rerum Novarum* kezdetű enciklika 1891-ben jelent meg. Ebben az időszakban kezdődik a katolikus egyház rendszerezett állásfoglalása a gazdaságpolitika egyes irányzataira és fogalomkészletére. Ez, amint arra már utaltunk, nem jelentette, hogy az enciklikát megelőzően az egyes teológusok ne értékelték volna a piaci és gazdasági folyamatokat. Illetve pápai megnyilatkozások is születtek, bár ezeket még nem lehet átfogó társadalmi vagy szociális tanításnak nevezni. A szociális enciklikák nemcsak az egyház hivatalos fórumainak a gazdaságpolitikai szempontjait vázolták, hanem megerősítették, hogy a katolikus gondolkodók nem képviselhetnek teljesen negatív álláspontot a modern gazdaságpolitikákkal szemben. XIII. Leó korszakos megnyilatkozásai előtt a katolikus gondolkodók részéről még élesebb kritikák fogalmazódtak meg a modern piacgazdasággal szemben. Ez nemcsak a fent vázolt klasszikus tomista vagy skolasztikus teológiai alapokon álló gazdaságpolitikai kritikát jelentette. A skolasztika korában még nem kellett komoly szakmai alapokon álló vitát folytatni. Elvi szinten senki nem vitatta az egyház társadalmi kérdésekben adott nyilatkozatait. A polgári és az ipari forradalom hatására az európai társadalmak is átalakultak.

31 BOD 2014.

32 BODAI [é. n.].

33 Erről átfogóan ír DEBRECZENI 2021.

34 ZAMAGNI 2010: 70.

Tekintélyi alapon már nem fogadták el a keresztény szempontokat a gazdaság területén. Heller Farkas, aki maga ugyan nem negligálta a keresztény szemléletet a gazdaságtudományi munkáiban, úgy fogalmaz, hogy a közgazdaság tudománya a 20. század elejére „erkölcsileg közömbös tudománnyá vált”.³⁵ Sőt egyes képviselői, mint Jean-Baptiste Say markánsan katolikus- vagy vallásellenes pozíciót foglaltak el.³⁶ Ezért már XIII. Leó enciklikája előtt megjelentek azok a katolikus szerzők, akik a piacgazdaság új fogalomtárát annak mögöttes jelentésével együtt alaposabb elemzésnek vetették alá. Tény azonban, hogy az új gazdaságpolitika fő intézményeit, mint a tőkét vagy a hitelt leginkább kritikával illették. Általában beérték annyival, hogy újrafogalmazták a tőke működésének kritikáján alapuló klasszikus teológiai elveket. Ebben a kontextusban azok a piaci rendszerek, amelyek pusztán a pénz kihelyezésével, új értékek előállítására nélkül tesznek szert profitra, alapvetően bűnös gazdasági mechanizmusoknak minősültek. Michael Novak amerikai katolikus filozófus ennek kapcsán arra mutat rá, hogy XIII. Leó szociális enciklikájáig hiányzott az új gazdaságpolitikai elméletek megértésének a szándéka, illetve párbeszédre való nyitottság.³⁷

Ezért jelentős, hogy XIII. Leó némi megértéssel fordult a modern gazdaság felé, feltéve, hogy az valóban a közjó szolgálatában áll. XIII. Leó felismerte, hogy a pénz szerepe jelentős változáson ment keresztül a gazdaságtörténelemben. Már nemcsak a materiális javak, kölcsönösen elfogadott csereeszköze, hanem adott esetben tőke, vagyis a befektetések alapja is.³⁸ Ez fontos lépés volt a pápa részéről, hiszen innentől a katolikus gondolkodók szempontjai sem merülhettek ki a modern gazdaság kritizálásában. Minőségi ugrást kellett végrehajtaniuk, ami a közgazdaság egyes alapelveinek (üzlet, egyéni és közösségi érdek, piac, tőke stb.) megértését illeti. A gazdaságpolitika fogalmait el kellett helyezni a keresztény filozófia rendszerében. Ez még akkor is igaz, ha az egyes szerzők konklúziója a 19. században felgyorsult piacgazdasággal szemben továbbra is elutasító maradt.³⁹ XIII. Leó számára a munkások kérdése és a társadalmi igazságosság sem éles kapitalizmuskritikába torkollik. A pápa a 18. században erősödő ateista és baloldali mozgalmakban, amelyek szintén rendelkeztek markáns gazdaságpolitikával nagyobb fenyegetést látott. A kapitalista piacgazdaságot veszélyeket ugyan rejtő, de a közjóval talán harmonizálható irányzatnak gondolta. XIII. Leó nem volt közgazdász, de ettől eltekintve fontosnak tartotta a gazdaságpolitika egyes területeit. Ezt jól szemlélteti az említett enciklika első sora: „Ha egyszer már lángra kapott az újítás vágya, amely egyébként régóta zavarja az államok békéjét, úgy ez szükségképpen vonta maga után, hogy a változtatás szelleme a politikai gondolkodás területéről a vele rokon gazdaságba is behatoljon”. Franz H. Mueller kifejezetten az enciklikát gazdaságpolitikai szempontból elemző írásában rámutat, hogy XIII. Leó, ha foglalkozott is gazdasági kérdésekkel, azt elsősorban nem kifejezetten

35 HELLER 1945.

36 SAY 1993: 349–363.

37 NOVAK 1987.

38 MUELLER 1991.

39 Szemléletes példa erre HUSZÁR 1934.

a közgazdaság-tudomány módszereivel tette. Követte a régi katolikus filozófusokat, ha közgazdasági kérdéseket vizsgált, azt is a teológiai szempontrendszer alapján tette.⁴⁰ XIII. Leó, ahogy arra utaltunk, nem volt a modern piacgazdaság totális ellensége. A piaci viszonyok agresszív formáját azonban éppúgy elítélte, mint a versenyt megfojtó monopóliumokat. Úgy tűnik az enciklikából, amely elindította a katolikus társadalmi tanítással foglalkozó pápai megnyilatkozások sorát, hogy XIII. Leó legalább tolerálta az akkor kibontakozó, majd uralkodóvá váló kapitalista gazdaságpolitikát. Ennek a mérsékelt hozzáállásnak köszönhető, hogy kialakultak az egyházon belül azok az iskolák, amelynek képviselői már nemcsak teológiai, hanem gazdasági szempontokkal is érvelnek a modern katolikus vagy keresztény gazdaságpolitika mellett. Pedro Teixeira és António Almodovar⁴¹ tanulmánya bemutatja a 19. század katolikus gazdaságpolitika jelentős képviselőit és iskoláit. A tanulmány lényege azonban mégsem abban áll, hogy a szerzők felvillantják az egyes eminens képviselőket és iskolákat, hanem hogy bemutatják a katolikus gazdaságpolitika új irányait. Rávilágítanak, hogy a keresztény gazdaságpolitika nem rekedt meg a tárgyalt skolasztikus paradigmánál, amely a piac hasznát, a kihelyezett tőkét bűnös eszközöknek gondolta. A skolasztika jól szabályozott teológiai rendszer volt, amelyben megvolt a helye az egyes társadalmi kérdéseknek. A rendszeren kívül azonban nem volt képes eligazítást adni. A szerzők rámutatnak azokra a törekvésekre (Villeneuve-Bargemon, Comte Charles de Coux), amelyek kísérletet tettek a keresztény etika eszközeinek az alkalmazására a modern piacgazdaságon belül. Azt gondolták, hogy a keresztény elvek gazdaságba való átültetésével olyan alternatív gazdasági modell alakulhat ki, amely megakadályozza a gazdasági túlhatalmat, a vagyon egy kézben való felhalmozását, elősegíti a tisztességes foglalkoztatást, a tisztességes munkabért és a munkások jogait.⁴² Az említett Comte Charles de Coux a leuveni katolikus egyetem tanáraként azt a módszert igyekezett kidolgozni, hogyan lehet a katolikus tanítást kifejezetten a gazdaságba átültetni, úgy hogy sem a piaci hatékonyság, sem a keresztény értékrendszer nem sérül. A 19. század végére a 20. század elejére ez az irányzat tovább erősödött, olyan a tanulmányban bemutatott szerzőkkel, mint Charles Périn, Claudio Jannet, Gabriel d’Haussonville, Victor Brants stb. Olyan gazdasági rendszert képzeltek el, amelynek középpontjában az irgalmas szeretet áll.⁴³ Ennek az elvnek a gazdaságpolitikában való érvényesülése ugyanis magával hozná a munkások és hozzátartozóik jogainak, a kötelező minimálbérnek, a társadalombiztosításnak, a meghatározott munkaidőnek és még számtalan alapjogi kérdésnek az elismerését. Jelentős lépés volt, hogy kialakultak azok a kommunikációs csatornák, amelyeken keresztül az egyház igyekezett eljuttatni a gazdasággal kapcsolatos üzenetét a társadalom széles rétegeihez. Ekkor hozták létre a *La Civiltà Cattolica* folyóiratot, amelyet a jezsuiták vettek gondozásukba. A folyóirat ma is

40 FRANZ 1991: 502.

41 TEIXEIRA–ALMODOVAR 2013.

42 COUX 1832.

43 Az emberarcú piacgazdaságról lásd bővebben még ZACHAR 2015.

fóruma az egyház gazdasággal kapcsolatos szakmai anyagainak.⁴⁴ A katolikus egyetemeken is egyre fontosabb kutatási területté vált a modern gazdaság és az egyház kapcsolata. A kiváló teológusoknak (Luigi Taparelli d’Azeglio, Matteo Liberatore, Valentino Steccanella) köszönhetően lerakják az alapjait a katolikus elvekre épülő gazdaságpolitikának, amely mind a mai napig az egyház társadalmi tanításának jelentős részét teszi ki.⁴⁵ Teixeira és Almodovar az idézett tanulmányában megjegyzi, hogy lényegében ez az iskola még a neoskolasztikus módszerrel dolgozott, amely gyakran illette kritikával a modern piacgazdaságot. Ahogy azt jól alátámasztja a korszak katolikus gondolkodója, John J. Keane, aki a modern gazdaságpolitika lényegét abban látta, hogy „pénzgyártó állatokat állítson szolgálatba”.⁴⁶

Útban Ferenc pápáig, a 20. század pápáinak gazdaságpolitikája

VI. Pál *Populorum progressio* kezdetű enciklikája a nagy gazdasági fejlődés korszakában született. A pápa szolid elemzést ad a gazdasági rendszerekről és a szegénység okairól. VI. Pál a gazdasági növekedést a világgazdaságba való integrációval gondolta el.⁴⁷ Széles spektrumban foglalkozott a gazdaságpolitikai kérdésekkel, így az áringadozással, a mezőgazdasági exportpiacok árainak alakulásával, a gazdasági nagyhatalmak világgazdaságra való hatásával. Az említett 1967-es enciklika kiadásakor a pápa még hitt abban, hogy a felvetett területeken a nemzetközi intézmények megoldást jelenthetnek.⁴⁸ Később VI. Pál tekintélyével megjelent zsinati dokumentumok⁴⁹ is keresik az együttműködés lehetőségét a nemzetközi szervezetekkel a gazdaság (GS 86), a népesedés növekedésével kapcsolatosan (GS 88). Később már VI. Pál is visszafogottabban nyilatkozott. Látta, hogy a technológiai fejlődés nem hogy nem hozta meg a gazdasági egyenlőtlenségek feloldását, hanem tovább mélyültek az egyenlőtlenségek a szegény és a gazdag országok között.⁵⁰

II. János Pál már annyira sem hitt a gazdasági rendszerek működőképességében, mint elődje, VI. Pál pápaságának utolsó éveiben. A *Populorum progressio* kezdetű enciklika huszadik évfordulója alkalmából jelent meg 1987. december 30-án a *Sollicitudo rei socialis* kezdetű enciklika. A VI. Pál első korszakát jellemző optimizmussal szemben II. János Pál már a bevezetőben jelzi, hogy „a fejlődéshez fűzött remények nagyon távol esnek beteljesedésüktől és megvalósulásüktől”.⁵¹ Sőt, ebben a tekintetben minden tényezőt figyelembe véve a világ jelenlegi helyzete a népek fejlődése

44 Lásd: www.paolinestore.it/shop/riviste/altre-riviste/la-civilta-cattolica.html#

45 Ennek szemléletes példája OSLINGTON 2013.

46 KEANE 1891.

47 SPINELLI 1985: 161.

48 VI. Pál: Enc., *Populorum progressio*. 1967.

49 A II. Vatikáni Zsinat egyik fontos témája volt az ökumené is. Az ökumenikus mozgalom gazdasági tanításáról lásd bővebben NAGYPÁL 2008.

50 VI. Pál: *Octogesima adveniens*. 1971.

51 II. János Pál: Enc., *Sollicitudo rei socialis*, 1987.

szempontjából lesújtó.⁵² II. János Pál a kétpólusú világrend megszűnésének az előestéjén a gazdaságpolitikusokat megszegyenítő módon mutatott rá azokra a tényezőkre, amelyek a közösségek jólétét fenyegetik. Így az élelmiszer-biztonság, tehát az élelem termelése és elosztása, az egészségügyi és higiéniai körülmények (n. 14), a lakáshelyzet, az ivóvízellátás, munkalehetőség, a nők kizsákmányolása (n. 19), a pazarlás és a túltermelés (n. 28.). Szól az eladósodásról (n. 19.), a fegyverkereskedelemről és a terrorizmusról (n. 24), a népességnövekedésről (n. 25.). De II. János Pál a gazdasági problémák kezelésében még mindig kitüntetett szerepet tulajdonított a nemzetköziségnek és a nemzetközi szervezeteknek. Aloysius Fonseca röviddel az enciklika kiadása után jelentetett meg átfogó elemzést, amelyben sorra veszi az egyes kihívásokat és a „nemzetközi közösség” által adható válaszokat. Felsorakoztatja a releváns világpolitikai eseményeket, amelyek kapcsán a pápának is volt alkalma, hogy kifejtse: a gazdasági problémák csak nemzetközi összefogással számolhatók fel.⁵³ A nemzetközi szervezetek célja és egyben feladata a pápa szerint, hogy felszámolja azokat a dichotómiákat (leginkább a gazdaságban és a gazdasághoz kapcsolódó területeken), amelyek a békét fenyegetik.⁵⁴ A pápa 1987-ben úgy látta, hogy az általános helyzet „jelentékenyen rosszabbodott”. Prófétaí módon mutatott rá azokra a területekre, amelyek a hidegháború után a gazdaságpolitika homlokterébe kerültek. Mindemellett a Szentszék nem csak szócső, amely felsorolja az említett kihívásokat. Ezek kivétel nélkül olyan területek, amelyeknek kezelésére (leginkább az ENSZ) a hetvenes években számos szakosított szervet hozott létre, és amelyek munkájában a Szentszék képvisellete aktívan részt vett.⁵⁵ A pápa aggodalmi és ajánlái, amelyek a nagyobb nemzetközi összefogásra és a nemzetközi szervezetek szerepvállalására mutattak rá, nem nyertek meghallgatást. Ezt bizonyítja a napjainkra egyre súlyosabbá váló menekültkérdés, a gazdaságilag leszakadó vagy instabil régiók helyzete.⁵⁶ Barbara Kraemer az enciklikához írt összefoglaló elemző értékelésében az enciklika jelentőségét úgy foglalja össze, hogy az „felhívás a nemzetközi gazdasági problémák megoldására.”⁵⁷ Röviddel a szocialista blokk összeomlása után jelent meg a *Centesimus annus* kezdetű enciklika. A szöveg magán visel egyfajta kettősséget. Egyrészt ugyanis a gazdasági vívmányokról beszél.⁵⁸ Másrészt a gazdasági egyensúly és igazságosság hiátusait is feltárja (n. 27.). Az enciklikában a pápa kitér arra, hogy különböző fejlesztési segélyek együttes mérlege nem mindig pozitív. Illetve, hogy a „Egyesült Nemzeteknek nem sikerült a nemzetközi konfliktusok megoldására olyan hatékony módszert találni,

52 n. 13. II. János Pál: Enc., *Sollicitudo rei socialis*, 1987: 526.

53 FONSECA 1989.

54 FONSECA 1989: 13–14.

55 Legismertebbek az ENSZ, Menekültügyi Főbiztosság, Egészségügyi Világszervezet, Egyesült Nemzetek Gyermekalapja; Egyesült Nemzetek Szervezetének Fejlesztési Programja, Központi Veszélyhelyzet Alap; Élelmészeti Világprogram, Nemzetközi Atomenergia Ügynökség, ENSZ Humanitárius Ügyek Koordinációs Hivatala, Nemzetközi Kutató-Mentő Tanácsadó Csoport.

56 A szolidaritás és a béke viszonylatát az enciklika összefüggésében behatóan elemzi. AA.Vv 1989. A kötet rövid áttekintéséhez lásd ILLANES 1990.

57 KRAEMER 1998: 1727.

58 II. János Pál: Enc., *Centesimus annus*, 1991.

amely kiiktatná a háborút”. A pápa a gazdasági világszervezetek strukturális és konszans hiányosságaira mutatott rá.

XVI. Benedek pápát szokás leginkább a jelenlegi pápával összehasonlítani. Legalább annyira szívén viselte a gazdasági kérdéseket, mint a jelenlegi pápa. A környezeti kihívásokat pedig összekapcsolta a gazdasági problémákkal. Rövid pápasága alatt több felhívást is közzétett, hogy „szüntessék meg a világgazdaság működési zavarainak strukturális okait. Javítsák ki azokat a fejlődési modelleket, amelyek képtelenek biztosítani a környezet védelmét”.⁵⁹ Maciej Zięba már idézett könyvében sokat foglalkozik Benedek gazdaságpolitikájával. Véleménye szerint pont XVI. Benedek az a pápa, aki felismerte, hogy az egyház társadalmi tanítása csak akkor lehet adekvát, ha egyes elemei alkalmazkodnak a megváltozott gazdasági körülményekhez. Zięba monográfiája XVI. Benedek *Caritas in veritate* kezdetű enciklikájának elemzésével fejeződik be. Bár a monográfia kiadásakor már Jorge Mario Bergoglio ült a pápai székben,⁶⁰ még érzékelhető, hogy a szerző az egyház társadalmi tanításának közgazdasági vonatkozását főképp a Benedek által megfogalmazott szempontokra futtatja ki. Kijelenti, hogy a 2008-as nagy gazdasági megrázkódtatás felhívta az egyház figyelmét is arra, hogy nagyobb figyelmet kell szentelni a gazdasági folyamatok és a gazdaságpolitika értékelésének.⁶¹ A nem régen elhunyt jezsuita teológus Drew Christiansen szerint Benedek pápa munkássága fontos állomása az egyház gazdaságpolitikai álláspontja szempontjából. A pápa komolyan vette, hogy a 2008-as gazdasági válság okán az egyháznak markánsabban kell fogalmaznia a modern piacgazdasággal kapcsolatban.⁶²

Ferenc pápa: Ez a gazdaság öl

Ez a gazdaság öl, ez a címe a Ferenc pápa gazdaságpolitikai koncepcióját összefoglaló magyar nyelven is megjelent munkának.⁶³ A cím önmagában beszédes, hiszen vissza-utal arra a számos pápai megnyilatkozásra, amelyben a pápa új gazdaságról beszél. Assisiben a fiatal közgazdászoknak tartott előadásában a szentatya konkrétan azt mondta, hogy olyan közgazdaságra van szükség, amely „földbarát és a béke gazdasága”. Ugyancsak Assisiben még hozzátette, hogy „nem beszélhetünk ökológiai megtérésről, ha a XX. század gazdasági paradigmáján belül maradunk, amely kirabolta a természeti erőforrásokat és a Földet”.⁶⁴ Andrew M. Yuengert összehasonlító tanulmányában bemutatta Ferenc pápa és elődjeinek a gazdaságpolitikája közötti különbséget. Yuengert úgy látja, hogy Ferenc a katolikus egyház 125 éves hagyományát követi, amikor a kapitalista gazdaságpolitikát kritizálja. Ezt tette ugyanis XXIII. János a *Mater et magistra* kezdetű enciklikában (1961). Ezt tette a II. Vatikáni Zsinat is

59 XVI. BENEDEK 2007.

60 ZIĘBA 2013: 16.

61 XVI. Benedek: Enc., *Caritas in veritate*. 2009. Az egyes elemzési szempontokhoz SHADLE 2017; STRAND 2017.

62 CHRISTIANSEN 2010, különösen 4–6. oldalak.

63 TORNIELLI–GALEAZZI 2015.

64 Az új gazdaság legyen földbarát és teremtsen békét – Ferenc pápa beszéde Assisiben (2022).

az egyes dokumentumaiban, de ahogy láttuk, Ferenc közvetlen elődjei is kritizálták a főáramú gazdaságpolitikát. Yungert szerint a Ferenc pápával bekövetkezett változás abban áll, hogy ő az a pápa, aki már nem csak a kapitalista gazdaságpolitika veszélyeire figyelmeztet.⁶⁵ Ferenc szerint ugyanis elődjeinek aggályai mára valósággá váltak. Érdemes egy pillantást vetni Yungert módszertanára, hogy milyen kérdések megválaszolása után vonja le ezt a messzemenő következtetést. A szerző lényegében cizellálva a gazdaságpolitika nagy kérdéseit, arra keresi a választ, hogy a 20. század második felében élt pápák számára mit jelentett a piacgazdaságban hangoztatott fejlődés, milyen szerepet tulajdonítottak az anyagi javaknak, majd végül milyen szerepet kell játszania az egyes szereplőknek a fejlődésben, illetve az államnak vagy a nemzetközi szereplőknek a piacok szabályozásában. A szerző különösen Ferenc pápa közvetlen elődjeinek a munkásságát elemezi. Rámutat arra, hogy ezeknek az egyházi vezetőknek visszatérő gondolata, hogy a piacok nem hagyhatók felügyelet nélkül. Az ellenőrzés nélkül hagyott piacok ugyanis mind az emberi kultúrát, mind a politikai életet veszélyeztethetik. Ferenc pápa azonban már egyenesen azt állítja, hogy a napjainkban bekövetkezett két legnagyobb krízis: a darabokban folyó világháború és az ökológiai katasztrófa a modern piacgazdaságra vezethető vissza. Ebből az is látszik, hogy Ferenc gazdaságkritikája nem függetleníthető attól a másik két globális társadalmi kérdéstől, amely a béke és a teremtett világ védelme.⁶⁶ E kettőnek ugyanis pontifikátusának kezdete óta nagy figyelmet szentelt. Az úgynevezett zöld enciklikájában, a *Laudato si'* (továbbiakban: LS) kezdetű enciklikájában fogalmazódik meg legmarkánsabban a fogyasztásra épülő gazdaság kritikája (LS 222, 223). Az enciklikájában a pápa kifejezetten utal elődjeinek a gazdaság és a piac kapcsán megfogalmazott szempontjaira. Ezt azonban már úgy teszi, hogy nem említi azokat a reményeket, amelyeket elődjei, igaz, egyre csökkenő tendenciát mutatva, de még elismertek. A dokumentumból azonban jól látszik a pápa és elődjei közötti kontinuitás vagy fejlődés, illetve a hajlandóság a gazdasággal kapcsolatos eredeti teológiai elvekhez való visszatéréshez. Ferenc pápa idézi VI. Pált, aki azt mondja, hogy „az ipari civilizáció robbanásszerű fejlődésének visszahatásaként ökológiai katasztrófa történik”, illetve „az emberiség magatartásának gyökeresen és sürgősen meg kell változnia”, és másképpen kell felfogni a gazdaságot és a fejlődést (LS 16). A kapitalizmus kifejezés egyébként nem is szerepel magában az enciklikájában, de egyes kijelentéseiből egyértelmű következtetést vonhatunk le, hogy a pápa a modern, főáramú gazdaságpolitika kritikáját végzi. Így például, amikor arra utal, hogy a „pénz világához kötött technológia a problémák egyetlen megoldása akar lenni”. Majd hozzáteszi, hogy ténylegesen azonban nem képes a dolgok sokféle kapcsolatának titkát átlátni. Úgy old meg egy-egy problémát, hogy újabbakat teremt (LS 20). Ugyancsak beszédes kritikai megfogalmazást olvashatunk az enciklikájában, amikor a pápa kifejti, hogy azok, akik „gazdasági vagy politikai hatalommal rendelkeznek, leginkább a problémák elkendőzésére vagy a tünetek elrejtésére töreksenek. [...] Számos tünet arra utal, hogy ezek a hatások egyre kedvezőtlenebbek lehetnek, ha

65 YUENGERT 2017.

66 MITCHELL 2015.

továbbra is a jelenlegi termelési és fogyasztási modellt alkalmazzuk”. (LS 26). Hasonlóan az enciklika másik helyén, ahol a gazdaság, valamint a kereskedelmi és termelői tevékenységet folytatókat azzal vádolja, hogy csak azonnali célok elérését veszik figyelembe (LS 32). Az enciklika fókusza tehát egyértelműen gazdasági, gazdaságpolitikai, amelynek nagy érdeme, hogy a szubszidiaritás elvét figyelembe véve a helyi egyházak dokumentumait és állásfoglalásait is bedolgozta. Ez különösen igaz a gazdaságilag elmaradottabb vagy kiszolgáltatottabb régiókra, mint Afrika vagy Dél-Amerika országaira. Az enciklika hatalmas visszhangot váltott ki a közgazdászok körében is.⁶⁷ Ugyanakkor a tanulmányok némelyike nem nélkülözte a kritikai észrevételeket sem. Lawrence J. McQuillan és Hayeon Carol Park állítása szerint például Ferenc pápa kritikája nem veszi figyelembe, hogy a kapitalista piacgazdaság volt az egyetlen olyan gazdasági modell, amelynek sikerült megszüntetni, vagy legalábbis nagymértékben visszaszorítani, a mélyszegénységet.⁶⁸ Más szerzők azonban éppen ezt a véleményt vitatják, igaz nem az enciklikával kapcsolatosan. Rámutatnak, hogy a modern gazdaságpolitika nem számolta fel a szegénységet, sőt az elmúlt években még inkább kinyílt a társadalmi olló.⁶⁹ Tény, hogy amikor a pápa a gazdaságpolitikákat értékeli, azt soha nem szakítja el a szegénység kérdésétől. Véleménye szerint még az ökológiai katasztrófák és a háborúk homlokterében is a gazdaság miatt kialakult szegénység tárható fel. A gazdaságpolitika legfontosabb célkitűzésének ezért az okok, konkrétan a szegénység felszámolását kell célul kitűzni (LS 109, LS 172). Az állásfoglalás alátámasztását nyilván nehezíti, hogy a szegénység vagy mélyszegénység kategóriájának a meghatározása erősen függ az adott állam vagy régió viszonyaitól, és egy ország jövedelemelosztását is nehéz mérni.⁷⁰ A pápát kritizáló más szerzők szerint Ferenc alapjaiban érti félre a gazdaság célkitűzéseit. A szegények segítése ugyanis morális és nem gazdaságpolitikai kötelezettség. A javak újraelosztását nem lehet ugyanis kikényszeríteni. Morálisan sem támogatható, hogy valakitől elveszünk, amiért megdolgozott, azért hogy másoknak adhassuk. Philip Booth még azt is hozzáteszi, az új szentszéki megközelítés nem veszi figyelembe a magántulajdon szentségét, amely eddig a katolikus felfogásban is fontos elem volt. Booth szerint ugyanis csak akkor lehet tudatos gazdaságpolitikáról beszélni, amely egyébként elkötelezett lehet a fenntarthatóság és a környezetvédelem mellett is, ha a magántulajdon továbbra is biztos jogi garanciákat élvez. A redistribúció túlhangsúlyozása bizonyos ponton a magántulajdon jogi biztosítékainak az alapjait ingatja meg, amely pedig egyben a felelősségre épülő modern gazdaságpolitika alapja.⁷¹ Álláspontunk szerint a szentatya esetében nincs szó téves értelmezésről. A pápa a befizetett adók és a közszolgáltatások, illetve a javak

67 MARTINS 2018; GUITIÁN 2018; TUCKER–GRIM 2016; LAI–TORTAJADA 2021.

68 MCQUILLAN–PARK 2017.

69 MAJOR [é. n.].

70 Jól szemlélteti ezt az Eurostat Jövedelmi szegénységi statisztika, amely maga is jelzi, hogy a GDP-vel mért jövedelmi viszonyok esetlegeseek, lásd: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Income_poverty_statistics/hu&oldid=507779

71 BOOTH 2017.

újraelosztásának a helyes egyensúlyáról beszél.⁷² Az is igaz, hogy ezt a területet sem fejt ki mélyebben gazdaságpolitikai szempontból a pápai megnyilatkozásokban. De ez nem is feladata az ilyen típusú dokumentumoknak.⁷³ Érdeemes röviden arra is utalni, hogy a kritikusok azzal is vádolják a pápát, hogy pontifikátusa alatt megszakadt az a hagyomány, amelyet még elődjei is követtek, hogy a gazdaság és a teológia álláspontját közelítsék egymáshoz. Vizsgálódásunk alapján ez a kritika is csak részben állja meg a helyét. A pápa a dialógus embere, még akkor is, ha álláspontja elődjeihez képest határozottabb. A Világ gazdasági Fórum előtt például a közjó, a jövő nemzedék és a Világ gazdasági Fórum feladatait elemezte. Ha nem akarna párbeszédet folytatni, akkor ezeken a fórumokon sem jelenne meg. Azt azonban látni kell, hogy a globális gazdasági nehézségek láttán egyrészt már az elődjei is egyre markánsabb véleményt fogalmaztak meg. Másrészt pápasága idejére mind az említett háborúk, mind a környezeti katasztrófák erőteljesebb állásfoglalást kívánnak meg a gazdaságpolitikai iskolák részéről. Martin Schlag az egyház társadalmi tanítása kapcsán megjegyzi, hogy az egyház tanításának vannak konstans elemei. Ezek teológiai doktrínák, amelyek nem változnak. Egyben kiindulási pontot jelentenek a társadalomtudományokkal való diszkusszió kialakításában. De vannak olyan elemek, amelyek alakulnak, és amelyek adott esetben változtatni is lehet.⁷⁴ Tegyük hozzá, hogy a főáramú közgazdaságtan vagy gazdaságpolitika sem konstans. Beépíti akár az őt kritizáló iskolák szempontjait is.⁷⁵ Miért ne vehetné figyelembe az egyház gondolatait, ahogy tette a középkori gazdaság évszázadokon keresztül. Robert M. Whaples közgazdász szerint a pápa legkeményebb megjegyzése, minthogy „ez a gazdaság megöl minket”, sem jelenti azt, hogy a pápa lezárta volna a közgazdaság jelen képviselőivel a párbeszéd lehetőségét.⁷⁶ Sőt tanulmánya szerint erre nagyon is szükség van, hiszen olyan entitásokról van szó, amelyek kölcsönösen feltételezik egymás szempontjainak a megismerését. A *Laudato si'* kezdetű enciklika, amely legmarkánsabban elemezi korunk gazdaságpolitikai irányzatait, huszonöt alkalommal beszél a párbeszéd-ről, külön kiemelve a gazdaságtudománnyal való párbeszédet.⁷⁷ Samuel Gregg ezt különösen is fontosnak tartja, mivel véleménye szerint Ferenc olyan gazdasági modellből indul ki, amely alapvetően megbukott. Az argentin modell ugyanis nem volt képes a modern piacgazdaság elvárásainak megfelelni,⁷⁸ és mint a tanulmány bevezetőjében említettük, a pápák által kritizált kapitalista gazdaságpolitikai irányzatok egymáshoz képest is markáns eltéréseket hordoznak. A pápa, legalábbis Gregg szerint,

72 WATKINS 2022.

73 Eckhard Hein mind a redisztribúció egyes területeit, mind a mértéke szerinti regionális változásokat behatóan szemlélte. HEIN 2013. Rámutat, hogy valóban megfigyelhető egyfajta átrendeződés a javak újraelosztásában, és ezt grafikus ábrázoláson keresztül mutatja be. Az is látszik ebből, hogy az elmúlt években ismét növekedett a redisztribúció mértéke.

74 SCHLAG 2017.

75 GALBÁCS 2018: 47.

76 A tanulmány egyébként komoly és mély elemzését adja Ferenc pápa gazdaságpolitikájának. WHAPLES 2017.

77 Ferenc pápa: Enc. *Laudato si'*. 2015.

78 GREGG 2017.

egy bukott modelltől indul ki. Nem vitatható, hogy a pápát leginkább a Dél-Amerikában kialakult gazdasági viszonyok befolyásolták. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a pápai megnyilatkozásokban, az enciklikákban számos más iskola és modell felismerhető, akkor is, ha azok nincsenek kifejezetten nevesítve.

Összefoglaló

A tanulmányban igyekeztünk rámutatni arra a hosszú útra, amelyet a katolikus teológia bejárt a gazdaság értékelése kapcsán. Az első századok tartózkodó álláspontjától eljutottunk a középkori gazdaságetikáig, amelyet alapvetően teológiai szempontok motiváltak. Jelentős magyar és nemzetközi közgazdászokra alapozva jeleztük, hogy a modern gazdaságpolitika is mutat olyan jegyeket, amely a keresztény gazdaságfogalomból indul ki. Elég az állam fontos gazdaságpolitikai célkitűzésére a javak újraelosztására, a szociális érzékenységre vagy a szerzetesi munkaetikára gondolni. A szociális enciklikák korától jelentős változás állt be. Az egyház rendszeresen és módszeresen vizsgálja a gazdaságpolitika területeit. Az első szociális, a *Rerum novarum* kezdetű enciklikától a 20. század jelentős pápáinak a megnyilatkozásain keresztül szemléltettük, hogy korszakonként hogyan változott a nyitottság az egyház részéről a gazdasággal való párbeszéd kialakítására. A jelenlegi pápa sokszor fogalmazott meg éles kritikát a főáramú gazdaságpolitikával szemben. Úgy tűnhet, hogy az egyház végleg lezárta a gazdaságpolitikával való párbeszédet, hiszen, ahogy a pápa mondta: „ez a gazdaság megöl minket.” Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy Ferenc pápa a gazdaságot a teremtett világ védelme és a háborúk tükrében vizsgálja. Ebben a konstellációban valóban van a gazdaságpolitikának felelőssége. A pápa azonban a párbeszéd embere. Kifejezetten a tudományok közötti párbeszéd jelentőségét az egyházi egyetemeket újraszabályozó *Veritatis Gaudium* kezdetű apostoli konstitúcióban is kiemelte.⁷⁹ Az apostoli konstitúció a legszélesebb tudományos együttműködést irányozza elő a teológia és más tudományok között. Miért ne folyhatna aktív dialógus a teológia és a közgazdaság, illetve a tudományok képviselői között? Vagy miért ne lehetne a két rend reprezentánsai között is újra aktívabb párbeszédet kialakítani, hiszen ahogy láttuk, a pápa számos nemzetközi és gazdasági fórumon éppen ezt teszi. Talán nem is eredménytelenül.

Irodalomjegyzék

XIII. Leó (1891): Enc., *Rerum novarum*. 1891. V. 15. *Acta Sanctae Sedis*, 23, 641–670.

Aa.Vv (1989): *Solidaridad. Nuevo nombre de la paz. Comentario interdisciplinar a la enciclica «Sollicitudo rei socialis»*. Bilbao: Densajero/Universidad de Deusto.

Az új gazdaság legyen földbarát és teremtsen békét – Ferenc pápa beszéde Assisiben (2022). *Vatican News*, 2022. szeptember 24. Online: www.vaticannews.va/hu/papa/news/2022-09/ferenc-papa-beszed-assisi-ferenc-gazdasaga-foldbarat-beke.html

⁷⁹ Ferenc pápa: Const. Ap., *Veritatis gaudium*. 2017.

- Bazil, Nagy Szent (olasz fordításban) (1931): *Il buon uso della ricchezza*. Piacenza: Berti.
- Benedek, XVI. (2007): Discors. Szentszékhez akkreditált diplomáciai testülethez (2007. január 8.). *Acta Apostolicae Sedis*, 99(2), 72–81.
- Benedek, XVI. (2009): Enc., *Caritas in veritate*. 2009. VI. 29. *Acta Apostolicae Sedis*, 101(8), 641–709.
- BIRKÁS Anna (2017): A gazdaságpolitika története mint párttörténet. *Korall*, 67(1), 107–130. Online: https://epa.oszk.hu/00400/00414/00058/pdf/EPA00414_korall_2017_67_107-130.pdf
- BOD Péter Ákos (2014): *Bevezetés a gazdaságpolitikába*. Budapest: Akadémiai.
- BODAI Zsuzsa [é. n.]: *Gazdaság és erkölcs Aquinói Tamás tanításában*. Online: www.inco.hu/inco11/global/cikk3h.htm
- BOOTH, Philip (2017): Property Rights and Conservation: „The Missing Theme of” Laudato si’. *The Independent Review*, 21(3), 399–418. Online: www.jstor.org/stable/26314743
- BOTOS Katalin (2013): A gazdaságpolitika szintjei és ágazatai. *Polgári Szemle*, 9(1–3), 154–179. Online: <https://bit.ly/3JBb1DH>
- CHRISTIANSEN, Drew (2010): Metaphysics and Society: A Commentary on Caritas in Veritate. *Theological Studies*, 71(1), 1–28. Online: <https://doi.org/10.1177/004056391007100102>
- COUX, Charles (1832): *Essais d'économie politique*. Paris: Bureaux de l'Agence générale pour la défense de la liberté religieuse.
- CSABA László (2017): Comparative Economics and the Mainstream. *Economics and Business Review*, 3(17), 32–51. Online: <https://doi.org/10.18559/eb.2017.3.3>
- DEBRECZENI Anna (2021): A tisztességes gazdagodás dilemmája régebbi, mint gondolnád. 2021. december 30. Online: <https://g7.hu/let/20211230/a-tisztessages-gazdagodas-dilemmaja-regebbi-mint-gondolnad/>
- Eurostat. Online: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Archive:Income_poverty_statistics/hu&oldid=507779
- Ferenc pápa (2015): Enc. *Laudato si'*. 2015. V. 24. *Acta Apostolicae Sedis*, 107(9), 9. 887–945. Magyarul: Pápai Megnyilatkozások. Budapest: Szent István Társulat.
- Ferenc pápa (2017): Const. Ap., *Veritatis gaudium*. 2017. XII. 27. 4. n. (2021/09/19). Online: www.vatican.va/content/francesco/en/apost_constitutions/documents/papa-francesco_costituzione-ap_20171208_veritatis-gaudium.html
- FONSECA, Aloysius (1989): Reflections on the Encyclical Letter Sollicitudo Rei Socialis. *Gregorianum*, 70(1), 5–24.
- GALBÁCS Péter (2018): A közgazdaságtan felszabadítása. A neoklasszikus ortodoxia és az intézményi közgazdaságtan közötti ellentét néhány módszertani kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 65(1), 44–65. Online: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2018.1.44>
- GREGG, Samuel (2017): Argentina, Economic Failure, and the „Teología del Pueblo”. *The Independent Review*, 21(3), 361–374. Online: www.jstor.org/stable/26314741
- GUITIÁN, Gregorio (2018): Pope Francis and Catholic Social Teaching on Ecology Implications for Christians Involved in Business. *Worldviews*, 22(2), 163–186. Online: <https://doi.org/10.1163/15685357-02202003>
- HARARI, Yuval Noah (2020): *Homo Deus – A holnap rövid története*. Budapest: Animus.
- HARNACK, von Adolf (1920): *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*. Leipzig. 4. Ed.
- HEIN, Eckhard (2013): *Finance-dominated Capitalism and Redistribution of Income: A Kaleckian Perspective*. Berlin School of Economics and Law and Institute for International Political Economy. Online: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2198919>

- HELLER Farkas (1945): *A közgazdasági elmélet története*. Budapest: Gergely R. Könyvkereskedése.
Online: https://mtda.hu/books/heller_farkas_a_kozgazdasagi_elmelet_tortenete.pdf
- HUSZÁR Károly (1934): *Lehet-e még segíteni az emberiségen? XI. Pius. szociális útmutatása a „Quadragesimo anno”-ban*. Budapest: Szent István Társulat.
- Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa (2014): *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. Budapest: Szent István Társulat.
- ILLANES, José Luis (1990): Solidaridad. Nuevo nombre de la paz. Comentario interdisciplinar a la encíclica «Sollicitudo rei socialis». *Scripta Theologica*, 22(1), 302. Online: <https://doi.org/10.15581/006.22.18732>
- János Pál, II. (1988): Enc., *Sollicitudo rei socialis*, 1987. XII. 30. n. 12. *Acta Apostolicae Sedis*, 80(5), 525–526.
- János Pál, II. (1991): Enc., *Centesimus annus*, 1991. V. 1. n. 21. *Acta Apostolicae Sedis*, 83(10), 818–819.
- GONZÁLEZ, Justo (1990): *Faith and Wealth: A History of Early Christian Ideas on the Origin, Significance, and Use of Money*. San Francisco: Harper and Row.
- KAMMER, Fred SJ (2022): *Catholic Social Doctrine Is Not a Surrogate for Capitalism*. (2022. november 30.) Online: <https://jsri.loyno.edu/catholicism-and-capitalism>
- KEANE, John J. (1891): The Catholic Church and Economics. *The Quarterly Journal of Economics*, 6(1), 25–46. Online: <https://doi.org/10.2307/1882162>
- KOVÁCS, Judith – ROWLAND, Christopher (2004): *Revelation: The Apocalypse of Jesus Christ*. Oxford: Blackwell Bible Commentaries.
- KRAEMER, Barbara (1998): Development – Principles for Integral Human Development in Sollicitudo Rei Socialis. *International Journal of Social Economics*, 25(11/12), 1727. Online: <https://doi.org/10.1108/03068299810233394>
- LAI, Theodore – TORTAJADA, Cecilia (2021): The Holy See and the Global Environmental Movements. *Frontiers in Communication*, 2021/6. Online: <https://doi.org/10.3389/fcomm.2021.715900>
- MAJOR Iván [é. n.]: A kapitalista piacgazdaság néhány modellje és a magyar gazdaság mozgástere. Online: <https://nemzetkozi-gazdalkodas.hu/files/7734/major.pdf>
- MARTINS, Alexandre A. (2018): Laudato Si’: Integral Ecology and Preferential Option for the Poor. *Journal of Religious Ethics*, 9(3), 411–426. Online: <https://doi.org/10.1111/jore.12224>
- MCQUILLAN, Lawrence – PARK, Hayeon Carol (2017): Pope Francis, Capitalism and Private Charitable Giving. *The Independent Review*, 21(3), 419–441. Online: www.jstor.org/stable/26314744
- MEADOWS, Donatella – MEADOWS, Dennis – RANDERS, Jorgen (2022): *A növekedés határai – Harminc év múltán*. Budapest: Kossuth.
- MELLÁR Tamás (2015): *Szemben az árral. Rendhagyó közgazdasági előadások*. Budapest: Akadémiai.
- MITCHELL, W. Donald (2015): Catholic Theology of Creation Nature’s Value and Relation to Humankind. *Claritas: Journal of Dialogue and Culture*, 4(2), 70–74. Online: <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1115&context=claritas>
- MUELLER, Franz H. (1991): Random Comments on the Economics of „Rerum Novarum”. *Centennial of „Rerum Novarum” and Semicentennial of the Association*, 49(4), 502–503. Online: <https://doi.org/10.1080/00346769100000042>
- NAGYPÁL Szabolcs (2008): Hitvallási helyzet és köztes szabályok: Az ökumenikus mozgalom gazdasági tanításának korszakai. In GÖMBÖCZ Elvira (szerk.): *Alternatív globalizáció a népekért és a Földért*. Budapest: Luther, 163–173.

- NAVARRO, Luis (2008): Le iniziative dei fedeli nel servizio della carità. Fondamento e configurazione giuridica. In MIÑAMBRES, Jesús (szerk.): *Diritto canonico e Servizio della carità*. Milano: Giuffrè, 193–223.
- NOVAK, Michael (1987): Free Persons and the Common Good. In WILLIAMS, Oliver F. – HOUCK, John W. (szerk.): *The Common Good and U.S. Capitalism*. Lanham: University Press of America, 222–243.
- OSLINGTON, Paul szerk. (2013): *Oxford Handbook of the Christianity and Economics*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199729715.001.0001>
- PÁL, VI. (1967): Enc., *Populorum progressio*. 1967. III. 26. *Acta Apostolicae Sedis*, 59(4), 257–329.
- PÁL, VI. (1971): *Octogesima adveniens*. 1971. V. 14. *Acta Apostolicae Sedis*, 63(8), 401–444.
- SAY, Jean-Baptiste (1993): On the Effects of Production on Population. *Population and Development Review*, 19(2), 349–363. Online: <https://doi.org/10.2307/2938443>
- SCHLAG, Martin (2017): Political Life: Peace, Freedom, and Justice in Society. In SCHLAG, Martin (szerk.): *Handbook of Catholic Social Teaching. A Guide for Christians in the World Today*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 97–101. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1n7qkrc.18>
- SHADLE, Matthew (2017): Fraternity and Solidarity in Pope Benedict XVI's Caritas in Veritate. *Catholic Moral Theology*, 2017. június 6. Online: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190660130.003.0015>
- SPINELLI, Lorenzo (1985): *Il diritto pubblico ecclesiastico dopo il Concilio Vaticano II*. Milano: Giuffrè.
- STANDER, Hennie (2013): Economics in the Church Fathers. In OSLINGTON, Paul (szerk.): *Oxford Handbook of the Christianity and Economics*. Oxford: University Press, 22–44. Online: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199729715.013.002>
- STRAND, Vincent (2017): On Method, Nature and Grace in Caritas in Veritate. *Nova et Vetera*, 15(3), 835–852. Online: <https://doi.org/10.1353/nov.2017.0044>
- TEIXEIRA, Pedro – ALMODOVAR, António (2013): From the Early Nineteenth Century's Christian Political Economy to Modern Catholic Social Doctrine. In OSLINGTON, Paul (szerk.): *Oxford Handbook of the Christianity and Economics*. Oxford: Oxford University Press, 113–135. Online: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199729715.013.007>
- TORNIELLI, Andrea – GALEAZZI, Giacomo (2015): *Ferenc pápa: Ez a gazdaság öl*. Budapest: Agóra.
- TÓTH Gergely (2016): Humánökonómia vagy keresztény közgazdaságtan? *Sapientiana*, 9(2), 68–93. Online: https://epa.oszk.hu/03500/03594/00016/pdf/EPA03594_sapientiana_2016_02_068-093.pdf
- TUCKER, Mary Evelyn – GRIM, John (2016): Four Commentaries on the Pope's Message on Climate Change and Income Inequality. *The Quarterly Review of Biology*, 91(3), 261–270. Online: <https://doi.org/10.1086/688095>
- VASS László (2003): Közpolitika és kormányzati döntéshozatal. In TÖRÖK Gábor – GALLAI Sándor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest: Aula, 467–485.
- WATKINS, Devin (2022): Pope: Taxation Should Favor Wealth Redistribution for Public Services. *Vatican News*, 2022. január 31. Online www.vaticannews.va/en/pope/news/2022-01/pope-francis-italy-tax-authority-agenzie-entrate.html
- WHAPLES, M. Robert (2017): The Economics of Pope Francis: An Introduction. *The Independent Review*, 21(3), 325–345. Online: www.jstor.org/stable/26314739
- YUENGER, Andrew M. (2017): Pope Francis: His Predecessors, and the Market. *The Independent Review*, 21(3), 347–360. Online: www.jstor.org/stable/26314740

ZACHAR Péter Krisztián (2015): Az egyház társadalmi tanítása és az emberarcú piacgazdaság. *Jel*, 2015. április 9. Online: www.jelujsag.hu/az-egyhazi-tarsadalmi-tanitasi-es-az-emberarcu-piac-gazdasag

ZAMAGNI, Stefano (2010): Catholic Social Thought, Civil Economy and The Spirit of Capitalism. In FINN, Daniel (szerk.): *The True Wealth of Nations: Catholic Social Thought and Economic Life*. Oxford: Oxford University Press, 63–94. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199739813.003.0004>